

УДК 930(477.4) «18/19»

І.І. ЯРМОШИК

БЕРЕТЕЦЬКА БИТВА 1651 Р. В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ

Ярмошик Іван Іванович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка

У статті аналізується висвітлення польськими істориками причин, перебігу та наслідків Берестецької битви 1651 р. Увагу приділено мемуарним творам її учасників, дослідницьким працям Ю. Бартошевича, Л. Кубалі, В. Конопчинського та інших.

Ключові слова: Національно-визвольна війна українського народу, Берестецька битва, історичні дослідження, польські дослідники.

В статье анализируется освещение польскими историками причин, хода и последствий Берестецкой битвы 1651 года. Уделено внимание мемуарным произведениям ее участников, исследовательским трудам Ю. Бартошевича, Л. Кубали, В. Конопчинского и других.

Ключевые слова: Национально-освободительная война украинского народа, Берестецкая битва, исторические исследования, польские исследователи.

This article gives analysis of description of the reasons of acts and the consequences of Berestetska battle, that have been at 1651, that was described by Polish historians. Main attention was devoted to memoirs of its participants and research proceedings of Y. Bartoshevych, L. Kubali, V. Konopchynskiy and others.

Keywords: The national-liberation war of Ukrainian people, Berestetska battle, historical researches, Polish researchers.

© І.І.Ярмошик, 2012

З-поміж військових подій Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького однією з найважливіших вважається Берестецька битва 1651 р. Висвітленню обставин, пов'язаних із її підготовкою, перебігом, наслідками, присвятили свої розвідки, окрім українських істориків, чимало польських дослідників XIX – XX ст.

Загалом варто констатувати, що польську історіографію традиційно цікавили проблеми військової історії, у тому числі й ті, які відбувалися на теренах України. Це обумовлювалося важливістю цих подій як для історії Речі Посполитої, так і для української. У польській історичній науці створено значний корпус праць, присвячених чи не всім помітним військовим сутичкам у минулому польської держави. Серед комплексу цих досліджень можна виділити такі, що спеціально присвячені військовій історії Польщі [13], низка розвідок висвітлює перебіг окремих битв [14; 15].

Завданням цієї статті є аналіз поглядів польських авторів на Берестецьку битву 1651 р. Праці польських істориків про неї частково вже були об'єктом аналізу в українській історіографії. Зокрема їх огляд знаходимо в монографії археолога І. Свешникова «Битва під Берестечком» [5], яка є єдиною монографією в українській історичній науці, присвяченій цій події. Окремі праці польських дослідників про Берестецьку битву проаналізовані у дослідженні О. Ярошинського «Волинь в роки української національної революції середини XVII ст.» [6]. Однак окремої публікації, яка б проаналізувала комплекс проблем, пов'язаних із військовими діями червня – липня 1651 р. у висвітленні польських авторів ще немає.

На наш погляд, висвітлення цієї складної, ба-

гатогранної події в долях українського та польського народів вимагає прискіпливого аналізу. Це необхідно не стільки для виявлення детального перебігу битви (на нашу думку це має другорядне значення), скільки для розуміння менталітету авторів як XVII ст., так і пізніших часів, котрі давали тлумачення тих подій для оцінки їхнього ставлення до супротивників – українських козаків як репрезентантів тогочасної української народності.

Перші праці про перебіг цієї військової кампанії були написані ще її сучасниками – польськими авторами середини XVII ст. Події Берестецької битви висвітлюються у кількох творах В. Коховського – історика, поета, який 18-річним жовніром брав у ній участь. Основним його історичним твором, написаним на основі власних спостережень та із використанням тогочасних джерел, стала латиномовна праця «*Annalium Poloniae ab oitu Vladislai IV*». У перекладі польською мовою видрукувана була Е. Рачинським у Познані 1840 р., у 1859 році вийшло її друге доповнене видання під назвою «*Historya panowania Jana Kazimierza*». Ця пам'ятка детально висвітлює перебіг національно-визвольної війни українського народу починаючи від 1648 р. до періоду Руїни. На думку В. Коховського, поляки упродовж 1650 року намагалися утримати мир із козаками, однак ті хотіли лише війни, щоб вирватися із підданства Речі Посполитої. У його творі простежується осуд бунту козаків супроти шляхти [10]. На жаль, у рукопису згаданої праці, де мав би бути опис подій під Берестечком, відсутні сторінки [10, с. 131]. Поегичний відгук цього автора про Берестецьку військову кампанію знаходимо у двох його віршованих творах: «*Beresteczą potrzebe Apollośpiewa*» [11, с. 22 – 24], де він емоційно прославляє мужність польських

жовнірів, та у «Przywitanie wjeżdżającego najjaśniejszego Jana Kazimierza króla polskiego do Lwowa, po Beresteckiej wiktoryi» [11, s. 27 – 28]. У другому вірші він прославляє переможного короля та висловлює надію на мир і спокій, які повинні запанувати у вітчизні після такої перемоги.

Більш цінну інформацію про битву містять мемуари її учасників – політичних діячів, польських жовнірів, котрі або особисто брали у ній участь, або знали про неї з розповідей чи офіційних реляцій. До таких належить «Діаріуш» С. Освенцима. Автор – шляхтич із Краківського воєводства, володів маєтками на території сучасної Львівської обл. Він був особю наближеною до короля, брав участь у багатьох важливих подіях. «Діаріуш» охоплює період із 1643 до 1651 р., його вперше опублікував польською мовою В. Чермак у 1907 р. в збірнику «Scriptores Rerum Polonicarum» [19]. Деяко раніше його переклад російською мовою публікувався на сторінках українського часопису «Киевская старина» [4].

У своєму «Діаріуші» С. Освенцим зібрав чималу кількість фактичного матеріалу на основі власних спостережень та такого, що чув від інших. На його сторінках знаходимо тексти документів, листів, які стосуються описуваних подій. Автор висвітлив обстановку напередодні битви та детально переповів її перебіг. Хоч сам він не був її безпосереднім учасником, тому що за наказом короля був направлений на придушення повстання Л. Костки-Наперського у Краківському воєводстві, широко використав писемні документи, листи з-під Берестечка. «Діаріуш» С. Освенцима побудований за хронологічним принципом і вважається найбільш повним джерелом про Берестецьку битву.

Важливе значення мають мемуари Великого канцлера Литовського Альбрехта Радзивілла. Матеріал у них викладений за роками і охоплює період з 1632 до 1656 р. Автор обіймав високу посаду у тогочасній Речі Посполитій, був сучасником подій. Окрім того, на теренах Волині знаходилися його маєтки, головним і улюбленим серед яких було містечко Олика. Через це А. Радзивілл не міг залишатися байдужим до подій, що відбувалися в даному регіоні. [21].

Участі у битві А. Радзивілл особисто не брав, але, маючи доступ до державних документів, підтримуючи стосунки із добре поінформованими особами, залишив детальний опис подій 1651 р. Його твір віддзеркалює точку зору правлячих магнатських кіл Речі Посполитої на визвольну війну українського народу. А. Радзивілл відгукується про неї як про бунт козаків і повстання підданих селян проти своїх панів, скаржиться на селянську злість. Все ж він, як політичний лідер, намагається зрозуміти ті причини, які призвели до вибуху народного невдоволення, зазначає, що такого розмаху бунту не було ще в жодній європейській країні. Однією з причин він називає кару божу за гноблення людей убогих, звинувачує Миколая Потоцького за несправедливості до Б. Хмельницького і називає його (М. Потоцького) винуватцем війни. У спогадах А. Радзивілла знаходимо чимало таких фактів, які відсутні в інших джерелах, заслуговує на увагу

і стриманий тон розповіді автора та відсутність образливих епітетів на адресу козаків та селян.

Більшу цінність становлять спогади польських жовнірів, безпосередніх учасників бойових дій. З-поміж них назвемо невелике повідомлення вишгородського стольника Млоцького та «Pamiętnik...» шляхтича з Белзького воєводства Миколая Ємьоловського, який служив у королівській хоругві легкої кінноти, був учасником битви під Берестечком.

Реляція Млоцького [18] є важливим документом про Берестецьку битву. Її автор воював у лавах військових підрозділів князя Яреми Вишневецького. Він детально переповів те, що було доступне його зору та те, що знав із розповідей інших вояків. Сам автор назвав свій твір найправдивішим описанням подій тим, хто сам це все бачив.

«Pamiętnik...» М. Ємьоловського вперше був опублікований у 1850 р., у 2000 р. у Варшаві вийшло його сучасне наукове видання в обробці Яна Дзенгилевського [9]. Мемуари М. Ємьоловського охоплюють період 1648 – 1679 рр., у тому числі й певне місце на їх сторінках він відводить опису військових подій біля Берестечка. Він, як воїн королівських військ, оповідає про битву, його розповідь є важливим доповненням до інших джерел. Цінним свідченням М. Ємьоловського є згадка про те, що у козацькому таборі перебувала значна кількість польських шляхтичів. Він вказує, що їх там було 50 тисяч [9, s. 75]. Очевидно це перебільшення, але кількість мала б бути значною.

Для розуміння порядків у польському війську цікавим є обурення дисциплінованого вояка М.Ємьоловського тим, що шляхта із посполитого рушення почала бунтувати і вимагати від короля відпустити її додому, у той час коли доля битви ще не була вирішена. Ці свої вимоги шляхта поновила після ліквідації козацького табору і, незважаючи на прохання та подарунки короля, посполите рушення категорично відмовилося воювати далі і повернулося додому [9, s. 83, 85]. На недостатню участь посполитого рушення у бойових діях згадає у своїй реляції і Млоцький. Він зазначив, що познанське, каліське, черняхівське (czarniechowskie) рушення, почувши про бій із неприятелем під Берестечком, відступили із Сокаля до Рубешова. Цим вони викликали велике невдоволення інших жовнірів, бо тим самим польське військо недорахувалося кількох тисяч вояків [18, s. 275]. Млоцький деяко детальніше оповідає про конфлікт між королем та сандомирським і великопольським посполитим рушенням, яке по завершенні битви категорично не бажало воювати далі. Зібрали окрему нараду (коло), обрали своїм маршалком М. Дембіцького і, незважаючи на вмовляння та погрози короля, послаючись на те, що ворога уже упустили, вирішили повернутися до своїх домівок [18, s. 276].

Такий демарш посполитого рушення історик першої половини ХХ ст. В. Конопчинський у своїй синтетичній праці «Dzieje Polski nowożytnej», яка вперше була опублікована у 1936 р., вважає однією з причин того, що результати Берестецької перемоги не були використані для остаточного при-

душення козацького повстання і повного розгрому козацтва. Причиною ж недисциплінованості посполитого рушення історик вважає інтриги коронного підканцлера Героніма Радзейовського [12, s. 410].

До таких же важливих військових спогадів слід віднести мемуари литовського хорунжого Богуслава Радзивілла [22]. Їх автор теж був учасником битви, із його твору довідуємося ряд подробиць тих подій, хоч оповідь про них дуже скупа, займає лише кілька сторінок.

Вищезгадані твори сучасників про Берестецьку битву були опубліковані польськими видавцями у ХІХ ст. і стали доступними для ознайомлення широкими колами польської інтелігенції. Вони створили основу для наукових досліджень цієї сторінки польсько-українських відносин польськими та українськими істориками.

Наукові дослідження про Берестецьку битву з'явилися у ХІХ ст. З-поміж перших творів ХІХ ст. варто назвати статтю, автор якої підписався однолітерою «Р...» у львівському часопису «Przyjacieł domowy» [20]. Події Берестецької битви автор розглядає в контексті польсько-українського протистояння середини ХVІІ ст. Головною причиною визвольної війни він вважає гноблення магнатами українського народу, релігійні утиски та бажання Б.Хмельницького помститися за власні кривди. Для автора характерний стриманий тон висвітлення подій, іноді відчуваються симпатія і співчуття до козаків та українського народу. Важко визначити коло використаних ним джерел, очевидно це була низка попередніх публікацій польських авторів ХVІІ ст. та пізніших часів. Автор обмежився лише спокійним переказом фактів та подій, які відбулися. Іноді відчувається осудження політики польських королів, спрямованої на утиски православної церкви та осудження уніатських священників.

Серед досліджень польських істориків другої половини ХІХ ст. варто назвати статтю Ю. Бартошевича «Bitwa pod Beresteczkiem...» [7]. Історик переповів перебіг Берестецької битви, починаючи від перебування польської армії в таборі під Сокалем до завершення бойових дій. Дана публікація насичена численними фактами, містить детальний опис тих подій, перелічує підрозділи польської армії, їх чисельний склад, наводить прізвища воєначальників, які командували ними. Згадана розвідка Ю. Бартошевича є докладним переказом про ті події, має скоріше науково-популярний характер. Написана вона на основі мемуарних творів М. Ємьоловського, В. Коховського, А.Радзивілла, Я. Міхаловського. Окреме дослідження битві присвятив історик другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Л. Кубаля [16]. Автор висвітлює події, які передували початку битви, її перебіг, розповів про облогу та взяття козацького табору. Назагал його розповідь вважається достовірною, хоч українські історики звернули увагу на ряд неточностей у його дослідженні [5, с. 51]. У творі простежується негативне ставлення цього польського історика до постаті Б. Хмельницького. Без посилання на використане джерело він пише про те, що козацький гетьман не вийшов привітати хана у таборі, тому

що лежав п'яний у своєму наметі. Таке свідчення Л. Кубалі пізніше критично розглянув та спростував М. Грушевський [1, с. 280 – 281].

Іншими тогочасними джерелами факт такого стану Б. Хмельницького напередодні битви не підтверджується, навпаки є свідчення, що Б. Хмельницький запросив Іслам Гірея на бенкет, який тривав три дні. Не згадує про сп'яніння Б.Хмельницького і Ю.Бартошевич. Навпаки він розповідає, що на військовій нараді після першого дня битви козацький гетьман піднімав бойовий дух хана і татарських воїнів, котрі постраждали в сутичках із кіннотою Конєцпольського. Як видно, Б. Хмельницький добре орієнтувався в психології польських вояків, переконував хана, що потрібно лише побити воїнів кварцяного війська. Після того шляхта посполитого рушення сама розбіжиться, оскільки відвикла від військового життя [7, s. 262].

В. Конопчинський серед обставин, які сприяли успіху польського війська, теж згадує образу кримського хана на Б. Хмельницького, але не уточнює якою була ця образа [12, s. 409].

Л. Кубаля перебільшив кількість козацького й татарського військ, яких на його думку було відповідно 102 тисячі козаків та 100 тисяч селян і 100 тисяч татар. Все ж незважаючи на таку упередженість, історик не зміг заперечити військовий талант Б. Хмельницького як полководця, особливо в організації розвідки [16, s. 268].

Низка праць про Берестецьку битву з'явилася у міжвоєнний період розвитку польської історіографії. Помітною з-поміж них є твір М. Кукеля «Zarys historii wojskowosci w Polsce», де він подав детальний опис бойових дій у її ході [17, s. 100 – 109]. Історик описав ці події в контексті військової історії польських військ. Хронологічно розповідь у нього охоплює окрес від походу Калиновського на Поділля і до здобуття шляхетським військом козацького табору. Із сучасних досліджень передумов, перебігу та наслідків Берестецької баталії назвемо монографію Ромуальда Романського [23], яка повністю присвячена дослідженню обставин цієї події і є певним синтезом її польських вивчень. Перебіг та наслідки битви висвітлені у працях В. Серчика «Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648 – 1651.» [24, s. 331 - 348] та Януша Качмарчика «Гетьман Богдан Хмельницький» [3, с. 204 - 214]. Останні три праці досить виважено й детально простежують перебіг бойових дій та політичну ситуацію, яка склалася за її наслідками. Заслугує на увагу зауваження Я.Качмарчика про те, що «як берестецька кампанія так і сама битва надалі чекають свого історика» [3, с. 205]

Варто зупинитися на тому, яке значення надавали польські історики наслідкам Берестецької битви. Сучасник тих подій, польський дипломат Філіп Обухович у своєму «Діаріуші» (хоч і не брав участі у битві, оскільки був у цей час у складі королівського посольства до російського царя) оцінив її результати як «славну і ранішими віками нечувану перемогу» [2, с. 192]. Ю.Бартошевич вважав, що це була одна з найбільших польських перемог, яка мала європейське значення [7, s. 271].

Р. Романський взагалі відзначив, що це була не лише найбільша битва у польсько-козацькому протистоянні, але взагалі найбільша битва тодішнього світу [23, с. 4].

Інші автори були більш стримані в оцінці її наслідків. Певне розчарування відчувається у реляції Млоцького, як він зазначив, що на битву збиралися цілі гори, а вийшла із них миша [18, с. 276].

Л. Кубала акцентував увагу на важливості цієї битви для Речі Посполитої. Він наголосив, що тут вирішувалась доля держави [16, с. 273]. С. Смолка порівнював значення Грюнвальдської битви 1410 р. із наслідками Берестецької баталії. На його думку, обидві ці військові сутички були доленосними для поляків і проходили під знаком «бути чи не бути». Порівняльному аналізу цих двох вирішальних для польської державності битв автор присвятив окрему брошуру під назвою «Grunwald i Beresteczko» [25]. Оцінюючи значення битви, автор зазначив, що вона поділяє польську історію на дві частини, після неї (власне після польсько-козацьких війн) Польща почала скочуватися в провалля.

Сучасний дослідник Я. Донбровський вважає, що сутичка під Берестечком була найбільшою битвою, виграною поляками у XVII ст. Її безпосереднім наслідком стало усунення загрози нападу Москви і Семиграддя на Річ Посполиту [8, с. 149]. Подібну думку висловив і Р. Романський, що в разі

поразки Польщі загрожував поділ, до якого були готові Туреччина, Семиграддя, Москва і Швеція, в цьому ж ряду він назвав і Богдана Хмельницького [23, с. 4]. Усе ж, беручи до уваги положення Білоцерківської угоди, укладеної у вересні 1651 р., вважається, що військова кампанія 1651 р. в очі польської спільноти, особливо прихильників «військової партії» була визнана поразкою, оскільки не вдалося повністю придушити козацьке повстання. Після цього знову зміцніли позиції «партії миру», раніше репрезентованої коронним канцлером Єжи Оссолінським, і на порядку дня знову постала ідея війни проти Туреччини [8, с. 149].

Аналіз творів польських істориків про Берестецьку битву засвідчує різні підходи до трактування причин та наслідків збройного виступу українського народу проти Речі Посполитої у середині XVII ст. У частині праць ми знаходимо розуміння соціальних, політичних, духовних причин антипольських виступів українського населення у XVII ст., в інших – поверхові звинувачення у зраді державних інтересів та порушенні спокою у Речі Посполитій, особливо на адресу Б.Хмельницького. Ознайомлення та критичний аналіз наукових досліджень польськими авторами цих сторінок української історії сприятиме глибшому розумінню цих процесів українською громадськістю та науковцями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Грушевський М. Історія України – Руси / Михайло Грушевський. – Т. IX. Кн. 1. Роки 1650 – 1654. – Київ: Наукова Думка, 1996. – 880 с.
2. Діаріуш Казимира Філіпа Обуховича (фрагменти) / переклад із польської І.Ярмошика. // Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. – Т.1. – Житомир: Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 190 – 193.
3. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Януш Качмарчик. – Перемишль – Львів, 1996. – 327 с.
4. Освенцима Станіслава, дневник, 1643 – 1651 гг. (в извлечении и переводе) с предисловием В.А. // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 125 – 151; № 2. – С. 366 – 385; № 5. – С. 257 – 275; № 6. – С. 433 – 450; № 9. – С. 503 – 522; № 11. – С. 328 – 348; № 12. – С. 538 – 556.
5. Свешников І. Битва під Берестечком / Ігор Свешников. – Львів: Слово, 1993. – 302 с.
6. Ярошинський О. Волинь в роки української національної революції середини XVII ст. / Олег Ярошинський. – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2005. – 460 с.
7. Bartoszewicz J. Bitwa pod Beresteczkiem 28 – 30 czerwca 1651 r. / Julian Bartoszewicz. // Dzieła Juliana Bartoszewicza. Tom dziesiąty. Studia historyczne i literackie. – Kraków: nakładem K. Bartoszewicza, 1881. – Т.3. – С. 257–272.
8. Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648 – 1672 przez polskie elity polityczne / J. Dąbrowski. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2007. – Випуск 7. – С. 143 – 160.
9. Jemiołowski M. Pamiętnik, dzieje Polski zawierający (1648 – 1679) / opracowanie Jan Dzięgielewski/ Mikołaj Jemiołowski. – Warszawa: DIG, 2000. – 352 s.
10. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / Wzspazyan Kochowski. – Т.2. – Poznań: Nakładem i czcionkami N.Kamieńskiego i Spółki, 1859. – 314 s.
11. Kochowski W. Pisma wierszem i prozą / Wzspasian Kochowski. – Kraków: nakładem biblioteki polskiej, 1859. – 75 s.
12. Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej / Władysław Konopczyński. – Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 2003. – 795 s.
13. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / Tadeusz Korzon. – Т. 1. – Kraków, 1912. – VII, 387 s.; Т. 2. – Kraków, 1912. 532 s.
14. Kubala L. Obłężenie Lwowa / Ludwik Kubala. // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 81 – 110.
15. Kubala L. Obłężenie Zbaraża / Ludwik Kubala. // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 111 – 169.
16. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem / Ludwik Kubala. // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 239 – 310.
17. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce / Marjan Kukiel. – Poznań: Wydawnictwo KURPISZ, 2007. – 360 s.
18. [Młocki]. Relacja bitwy pod Beresteczkiem r 1651: z współczesnego rękopisu Młockiego, stolnika wyszgorodskiego. // Lwowianin, przeznaczony krajowym i użytecznym wiadomościom. – Lwów, 1840. – Т. IX. – S. 273 – 276.
19. [Oświęcim S.] Stanisława Oświęcimа dyariusz 1643 – 1651. // Scriptores Rerum Polonicarum. – Kraków, 1907. – Т. XIX. – LXXV, 437 s.
20. P. Bitwa pod Beresteczkiem. // Przyjacieli domowy. – Lwów, 1854. – N. 25. – S. 197 – 198; N. 26. – S. 205 – 207; N. 27. – S. 213 – 214; N. 28. – S. 221 – 222; N. 29. – S. 234 – 235; N. 30 – S. 239 – 241.
21. Radzywiłł A. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Albrycht Stanisław Radzywiłł. – Т. 3. 1647 – 1656. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1980. – 615 s.
22. Radzywiłł B. Autobiografia. Kiedym wojnę traktować począł i w którychem był wojennych okazyjach / Bogusław Radzywiłł. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1979. – 201 s.
23. Romański R. Beresteczko 1651. / Romuald Romański. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1994. – 213 s.
24. Serczyk W. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648 – 1651. / Władysław Serczyk. – [Warszawa: Książka i Wiedza, 2007]. – 380 s.
25. Smolka S. Grunwald i Beresteczko / Stanisław Smolka. – Kraków: księgarnia Spółki wydawniczej polskiej, 1910. – 20 s.